

Toestanden in Amerika

Aansprakelijkheid en gezond verstand

mr. C.J.J.M. Stolker en prof. D.I. Levine*

Geen pao-cursus over aansprakelijkheid, geen symposium of spitsuur-studiedag of de vraag klinkt: 'Zijn wij niet op weg naar Amerikaanse toestanden?' De vraag wordt vaak gesteld uit oprechte nieuwsgierigheid, maar vaker nog lijkt zij veeleer retorisch bedoeld: 'als het zo doorgaat, gaan we dan niet Amerika achterna!' En 'het' slaat dan op nieuwe wetgeving (bij voorbeeld de Wet inzake de geneeskundige behandelings-overeenkomst of de regeling inzake collectieve actie), op een nieuw arrest van de Hoge Raad (inzake verkeersaansprakelijkheid), op een grensverleggende uitspraak van een ander rechterlijk college (vergoeding van affectieschade bij voorbeeld) of op de introductie van een nieuw type vordering (vergoeding van psychische schade bij voorbeeld) enzovoort.

Amerikaanse toestanden. Het begrip wordt in Nederland te pas en te onpas gebruikt, aanvankelijk vooral in verband met de medische aansprakelijkheid.¹ Artsen en hun verzekeraars gebruiken de term als een spreuk ter bezwering van op hen afkomende verschikkingen zoals die ons vanuit de VS worden gemeld: ontelbare processen, schadevergoedingen die de menselijke maat (en die van de verzekeraar) verre te boven gaan, failliete artsen en verzekeringsmaatschappijen, artsen die hun premies niet meer kunnen opbrengen en daarom met hun praktijk moeten stoppen. Vergelijkbare berichten horen we nu ook over producten-aansprakelijkheid en over andere beroepsaansprakelijkheden. Maar wat is er waar van 'Amerikaanse toestanden'?

Het is opmerkelijk dat het antwoord op die vraag niet is te vinden waar je dat zou verwachten: in Amerika zelf bestaat er grote onenigheid over het al dan niet bestaan van 'Amerikaanse toestanden'. De tegenstanders in het debat verwijten elkaar veel, maar komen niet tot gemeenschappelijke conclusies. De balie, de rechterlijke macht, consumentenorganisaties, zij alle voeren de discussie met overgave, maar komen niet wezenlijk verder. In zijn recente boek *Covering accident costs* beschrijft de Amerikaan Mark Rahdert het aldus: "The debate over tort reform and the insurance crisis has been a largely partisan affair. Advocates on both sides have painted their positions with extremely broad brushes. All too often, they have been content to rest their conclusions on sweeping, undocu-

* De auteurs zijn respectievelijk directeur van het Onderzoeksinstituut i.o. van de Juridische Faculteit van de RU Leiden en hoogleraar aan de University of California, Hastings College of the Law.

mented, and often unexamined assertions about the connection between rising insurance costs and the structure of tort doctrine. State legislatures (the chief engines of tort reform), and to some extent the courts, have responded in an equally broad-brush, reactive fashion, with a marked preference for the quick fix over the comprehensive solution. Inevitably pressed for time and strapped for resources, they have seldom investigated much below the surface of this complex topic (Rahdert, 1995, pp. 2-3)'.¹

A contract with America

De kwestie van de *litigation explosion* is een partijpolitiek issue geworden. In de loop van de jaren zeventig en tachtig hebben belangengroepen zich tot de politiek gewend, met alle overtuiging die in hen was. Vaak heeft dat geleid tot wetgeving, zoals op terreinen van de medische beroepsaansprakelijkheid en produktenaansprakelijkheid. Maar nooit bleek het mogelijk om op federaal niveau tot wetgeving te komen. Dat komt vooral omdat de scheidslijn die de partijen in het debat verdeeld houdt, ook de twee politieke partijen van Amerika verdeeld houdt – Democraten en Republikeinen.

Die verdeeldheid komt de kwaliteit van de discussie niet ten goede. Zo hield vice-president Dan Quayle in 1991 een speech waarin hij, in zijn hoedanigheid van Chairman of the President's Council on Competitiveness, stelde dat in het jaar 1989 circa achttien miljoen nieuwe rechtszaken waren aangebracht, suggererend dat het om aansprakelijkheidszaken ging. Hij vertelde er echter niet bij dat het in verreweg de meeste gevallen ging om echtscheidingszaken, strafzaken, over niet-nakoming van contracten tussen ondernemingen, enzovoort.

Kijkt men alleen naar echte aansprakelijkheidszaken, dan waren dat er in 1989 iets minder dan vijfhonderduizend (Gibbins, 1991, p. 17). Maar de toon was wel gezet. En die toon werd overgenomen door de Republikein Newt Gingrich toen hij *Speaker of the House* werd. Hij kwam met zijn befaamde *Contract with America*, een masterplan om Amerika ingrijpend te herstructureren. Het plan bestaat uit een aantal wetgevingsinitiatieven waarvan er een ziet op een herstructurering van het aansprakelijkheidsrecht: de *Common sense legal reform act*.²

1 Inmiddels wordt het begrip ook gebruikt ter beschrijving van bepaalde tendensen in het Amerikaanse strafrecht. Zie bij voorbeeld het artikel van J.F. Nijboer 'De Amerikaanse procescultuur ons voorland?', in *Justitiële verkenningen* 1995, nr. 5, pp. 95 e.v.

2 Onderdeel van het totale pakket *Contract with America*. De enigszins populistische presentatie vindt men ook terug in bij voorbeeld het onderdeel *Taking back our streets act*.

Anderzijds lijken de Democraten even retorisch in hun benadering van een mogelijke *litigation crisis*.³ Het is dan ook niet zo dat de ene of de andere partij bij uitstek ongelijk heeft. Een van ons was al tot die conclusie gekomen waar het de medische aansprakelijkheid betreft (Stolker, 1989). Over het gehele aansprakelijkheidsrecht genomen is het niet anders. We citeren opnieuw Rahdert: 'it (is) my own view that the current call for major pro-defendant changes to tort doctrine – for today the term 'tort reform' almost always means defendant-oriented reform – rests on a host of unstated and often questionable assumptions, value preferences that are often at odds with contemporary norms regarding injury compensation, and a considerable measure of profit-motivated self-interest. The claims of the tort reformers also depend on undocumented factual assertions, many of which, when closely examined, are contrary to common sense. Tort reform is thus very much a house of cards – lots of ingenuity, little substance. It is, however, dangerously seductive, because it offers a convenient scapegoat for the rising costs of accident compensation, because it feeds into legislative desires for quick fixes, and because it is so effectively reinforced by the political lobbying and campaign contributions of large corporations and insurers (Rahdert, 1995, pp. 4-5). 'The trial-lawyers apologists for the status quo are of course no less selfinterested, no less averse to political lobbying. But between these groups there is no spirit of compromise, and the danger is that we will either do nothing or jump headlong into measures that will repeal too much of the progress of the common law'.

Ons artikel is als volgt opgebouwd. Eerst geven we enige grote lijnen van Gingrich's *Common Sense*-wetgeving; daaruit blijkt niet van een route van risico-aansprakelijkheid terug naar schuldaansprakelijkheid. Wij vervolgen met de vraag of er überhaupt wel sprake is van een aansprakelijkheidscrisis. Het zal blijken dat daarover onenigheid bestaat. Daarna bespreken wij de vraag of er mogelijk een verzekeringscrisis is, en, zo ja, wat daarvan de oorzaken zijn. Daarbij maken we onderscheid tussen oorzaken waarvan we niet zo zeker zijn (de jury-rechtspraak en *punitive damages*) en een aantal oorzaken die waarschijnlijker lijken. Daartoe werd gebruik gemaakt van recent onderzoek dat door het Amerikaanse Ministerie van Justitie werd gedaan. Ten slotte kijken we naar de situatie in Nederland.

3 Zie bij voorbeeld de behandeling in het Huis van de *Common sense product liability legal reform act*, waar de Democratische woordvoerder Conyers zijn speech aanvangt met de mededeling dat 'this bill ... in every conceivable way has been designed to disadvantage American consumers and benefit negligent corporations' (142 Congress records H3184-07, H3187).

De gezond-verstand-wetgeving

Binnen het *Contract with America* werd aanvankelijk een zeer veelomvattend wetsvoorstel ingediend, de *Common sense legal reform act*. Dit voorstel is inmiddels opgesplitst in een aantal onderdelen. Een van de belangrijke onderdelen is de *Common sense product liability reform act of 1996* (H.R. 956). Een herziene versie is twee maanden geleden door zowel het Huis als de Senaat goedgekeurd (zie Los Angeles Times, 30 maart 1996). Maar eind april jl. heeft president Clinton zijn veto over het voorstel uitgesproken en het staat wel vast dat de voorstanders onvoldoende sterk zullen zijn om dat presidentieel veto te overstemmen. Niettemin is het interessant om een aantal hoogtepunten uit de wet te noemen.

In enkele opzichten is er sprake van een verschuiving van risico-aansprakelijkheid naar schuldaansprakelijkheid. De doeleinden die met de nieuwe wet worden nagestreefd zijn het bereiken van een 'redelijke balans tussen de belangen van de producenten, consumenten en detailisten, het bevorderen van een *fair allocation* van aansprakelijkheid, het terugbrengen van onredelijke kosten en onredelijke vertragingen binnen het rechtssysteem, en tenslotte het bereiken van *greater fairness, rationality, and predictability*' (section 2). Enkele hoofdlijnen geven wij hier aan.

- In de meeste gevallen zullen *punitive damages* (zie hierna) beperkt worden tot tweehonderdduizend dollar, of het dubbele van het bedrag dat aan werkelijke schadevergoeding is toegekend (section 108). Ondernemingen met minder dan vijftientwintig werknemers zullen voor het geringere bedrag 'aangeslagen' worden. Is het recht van een bepaalde staat strenger, bij voorbeeld omdat het *punitive damages* verbiedt of omdat het striktere grenzen stelt, dan geldt die wet.
- Verkopers van gebrekkige producten zijn niet langer risico-aansprakelijk. Zij zijn alleen dan nog aansprakelijk als hen onzorgvuldig gedrag verweten kan worden (section 103). Dit lijkt ons een voorbeeld van een verschuiving van risico- naar schuldaansprakelijkheid.
- Er wordt een verjaringstermijn van in beginsel twee jaren ingevoerd (section 106). Die termijn wordt gekoppeld aan het moment van bekend worden van het letsel en de oorzaak van dat letsel. Voorts komt er een vervaltermijn van vijftien jaar 'beginning at the time of delivery of the product to the first purchaser or lessee'.
- Producenten van *biomaterials*, zoals siliconen borst-implantaten, worden extra in bescherming genomen (section 201 en verder). Ook hier een verschuiving wég van risico-aansprakelijkheid.

Ook langs een andere weg lijkt er een zekere verschuiving plaats te vinden van risico- naar schuldaansprakelijkheid. Vorig jaar stelde het invloedrijke American Law Institute zijn nieuwe Restatement voor produkt-aansprakelijkheid vast. Een opmerkelijke wijziging ten opzichte van het geldende recht is de invoering van een *alternative design*-test als

het gaat om ontwerpgebreken; deze test wordt door velen gezien als een terugkeer naar schuldaansprakelijkheid.⁴

Toch is het niet zo dat men mag spreken van een Amerikaanse trend *back to negligence*. De pogingen zijn vooral gericht op een wettelijke limitering van schadevergoedingsbedragen (met name *punitive damages* en smartegeld), op de promotie van vormen van alternatieve geschillenbeslechting en op verkorting en aanscherping van verjaringsregelingen.

Een *liability crisis*?

Aan de basis van deze gezond verstand-wetgeving ligt de vraag of de VS een aansprakelijkheidscrisis doormaken. Om op die vraag antwoord te geven, moet men eerst vaststellen wat onder 'crisis' wordt verstaan. Crisis betekent eigenlijk 'keerpunt' of 'ommekeer'. Voor wat betreft de medische aansprakelijkheid zou men van een crisis kunnen spreken wanneer als gevolg van het almaar stijgend aantal vorderingen en de almaar toenemende omvang van de toegewezen vorderingen een adequate verzekering tegen fouten in de uitoefening van de gezondheidszorg niet meer mogelijk is (Stolker, 1989, p. 98; Rahdert, 1995, p. 110).

Voor Amerika is een belangrijk moment geweest het verschijnen van het *Report of the tort policy working group* in 1986.⁵ De opstellers van het rapport kwamen tot een aantal bevindingen. Men stelde een *extraordinary growth* vast in het aantal toegewezen civielrechtelijke schadevergoedingen, met name op de terreinen van het medisch aansprakelijkheidsrecht en de produktaansprakelijkheid (p. 167). Voorts zou in die periode het aantal gewonnen zaken sterk zijn toegenomen, soms zelfs bijna verdubbeld. Verder signaleerde het rapport een *significant increase* in *million dollar jury awards* en viel in de vergoedingen voor immateriële schade een stijging waar te nemen. Ook stelde de onderzoeksgroep vast 'a threatening rise of punitive damages, which, although infrequent, are not as rare as previously believed and are imposed in a random and fortuitous manner'. Ten slotte concludeerde de groep dat 'the difficulty of applying tort liability standards to various cases makes predicting the imposition of tort liability almost impossible (pp. 169-170). Met name dit laatste zou, volgens het rapport, tot een verzekeringscrisis hebben geleid.

Het rapport kwam met een aantal suggesties voor hervormingen waardoor de hier gesignaleerde problemen verminderd zouden kunnen worden: afschaffen van de *joint and several liability*; limitering van vergoe-

4 Ofschoon dat nog maar de vraag is; zie daarover C.J.J.M. Stolker en D.I. Levine, *The alternative design test; back to negligence?*, paper gepresenteerd in Utrecht, 8 maart 1996. Verschijnt binnenkort in druk.

5 U.S. Department of Justice, *Report of the Tort Policy Working Group on the Causes, Extent, and Policy Implication of the Current Crisis in Insurance Availability and Affordability* (1986) Het rapport onderzocht slechts *federale* gegevens, vooral omdat gegevens op het niveau van de staten ontbraken of onbetrouwbaar waren. Bovendien gingen de opstellers ervan uit dat de gegevens op beide niveaus elkaar niet te zeer zouden ontlopen (p. 46).

ding van immateriële schade; een aanpassing van *the collateral source rule*; gebruik maken van periodieke betalingen in geval van toekomst-schade; beperkingen aan de *contingency fees* van advocaten; en veranderingen in de regulering van het verzekeringsbedrijf.⁶

Kort nadat het rapport was verschenen, verscheen ook de eerste kritiek. Befaamd is het artikel van Marc Galanter *The day after the litigation explosion* (1986, p. 3 e.v.). Hij twijfelde aan het bestaan van een crisis als gevolg van een explosieve stijging van aansprakelijkheidsgevallen (Galanter, 1986, p. 8). Hij vond immers geen bewijzen voor de stelling dat het aantal civiele vorderingen ten opzichte van het verleden dramatisch was gestegen. Gemeten naar het aantal inwoners zou Amerika er niet beter of slechter voor staan dan Canada, Australië, Nieuw Zeeland, Engeland, Denemarken of Israël.

Galanter baseerde zijn conclusies op statistieken van de federale rechtbanken, ook al vormden die maar een fractie van alle Amerikaanse rechtszaken. Het zijn die statistieken die het meest worden aangehaald als het bewijs van een *litigation fever*. Tussen 1975 en 1984 was er een toename van 123% in het aantal aanhangig gemaakte zaken. Deze toename had echter voornamelijk betrekking op bepaalde soorten zaken zoals onverschuldigde betalingen, sociale zekerheidszaken, petitie van gevangenen en zaken over burgerlijke rechten: zij vormden bijna drie kwart van de totale toename.

Wat de onrechtmatige daadzaken betreft, die hebben altijd een substantieel deel uitgemaakt van de zaken die door de federale rechtbanken werden afgehandeld (Galanter, 1986, p. 21). Het is zelfs zo dat de toevloed van andere soorten zaken het percentage onrechtmatige daadzaken heeft doen afnemen. Alhoewel het *aantal* aanhangig gemaakte onrechtmatige daadzaken toenam, werd bijna twee derde van die toename veroorzaakt door zaken van produktaansprakelijkheid. Verder onderzoek wees uit dat een kwart van dit totaal bestond uit asbestzaken (Galanter, 1986, p. 25). Ook nadien zijn de conclusies van de Working Group door velen bestreden (zie Prentice en Roszkowski, 1991/1992; Markesinis, 1990).

Kent Amerika een verzekeringscrisis?

De discussie over de vraag of er een aansprakelijkheidscrisis bestaat, spitst zich veelal toe op de vraag of er sprake is van een verzekeringscrisis. De bevindingen die een van ons (Stolker, 1989) in dat verband deed, worden in de Amerikaanse literatuur bevestigd als een meer algemeen beeld (Rahdert, 1995, p. 112). Er is sprake van een sterke stijging van de premies voor aansprakelijkheidsverzekeringen over de afgelopen vijftien jaar, met een duidelijke piek rond 1985. Voorts is onloochenbaar dat vele verzekeraars zich uit bepaalde 'markten' terugtrekken, met als

6 Zie uitvoeriger over elk van deze begrippen Stolker, 1989

gevolg dat menig verzekerde zich niet meer - of slechts tegen hoge kosten en een gebrekkiger dekking - kon verzekeren tegen aansprakelijkheid. Sommige bedrijven die zich dat konden permitteren, gingen over op *self-insurance*.

De verklaringen voor deze verschijnselen variëren. Verzekeraars wijzen op de uitgesproken slachtoffervriendelijke instelling van Amerikaanse rechters, gecombineerd met de grote vrijheid die jury's zouden krijgen bij de vaststelling van de schadevergoedingen. De verzekeringsindustrie zou daarop - zowel op de veranderingen in het recht, als in de omvang van de schadevergoedingsbedragen - niet voldoende zijn ingespeeld. De verzekeringspremies die in het verleden werden betaald, bleken onvoldoende om de uiteindelijke schadelast te dekken.

Dat had een aantal gevolgen. Om de solvabiliteit te waarborgen, zowel met het oog op de schadelast uit het verleden, als met het oog op die van de toekomst, verhoogden verzekeraars hun premies aanzienlijk. Dat had weer tot gevolg dat voor sommige particulieren en bedrijven verzekeringen onbetaalbaar werden, zodat sommigen hun activiteiten moesten staken en anderen zich uit eigen vermogen gingen 'verzekeren' (*going bare*), daarmee bewust het risico van een faillissement nemend.

Rahdert (1995, p. 113) vat de verzekeraarsvisie aldus samen: 'The root of all these developments ... has been the unbalanced, reflexively plaintiff development of tort law during the relevant period, driven by the inherently 'deep-pocket' orientation of the insurance rationale. Thus, the only way to restore equilibrium in insurance is to eliminate the insurance rationale from tort doctrine and to revise the unwholesome liability rules it has produced.'

De verklaring van de zijde van bij voorbeeld de *trial lawyers* is een heel andere. Zij wijzen op de manier waarop verzekeraars hun activiteiten inrichten. Verzekeraars wijden zich maar gedeeltelijk aan verzekeren en risicospreiding. Ze zijn minstens zo druk met het investeren van de betaalde premies in winstgevende ondernemingen. Het succes van de verzekeringsindustrie van hedentendage hangt minstens zo sterk af van hun vaardigheid hoge opbrengsten te creëren uit hun investeringen, als van hun vaardigheid risico's en te betalen premies precies in te schatten. Juist die afhankelijkheid van hun investeringen - en dus van de ontwikkelingen in het bedrijfsleven - maakt verzekeraars zo kwetsbaar. 'Wat er vervolgens gebeurt, aldus de critici van de verzekeraars, wordt door Rahdert als volgt samengevat.

'Like Wall Street, the banking industry, pension funds, and other financial enterprises, the insurance industry is subject to sharp upturns and downturns in profitability as the economy swings from boom to bust. But because certain monopolistic pricing practices are legally permitted in the insurance industry, it responds to changes in the business cycle in a unique fashion. When times are good, insurers compete intensely with one another for market share, attempting to attract the maximum number of premium dollars to invest for those high returns. This competition

drives premium prices down, sometimes to artificially low levels, which insurers rationalize with the prospect of handsome offsetting investment returns. When, however, the economy turns sour and return on investment plummets, insurers that may have deliberately underpriced their product during boom times fall back on their ability to engage in legalized price collusion, raise premium rates sharply, and thus attempt to restore profitability. During these bad times the insurers always find it convenient to blame, not their own previous investments or marketing strategy, but the courts and tort doctrine, for the need to raise premiums' (Rahdert, 1995, p. 114).

Waar de verzekeraars het heil verwachten van een ingrijpende aanpassing van het aansprakelijkheidsrecht, benadrukken advocatuur en belangengroepen van consumenten het belang van een ingrijpende aanpassing van de wijze waarop de verzekeringsindustrie is ingericht.

Wie van deze partijen gelijk heeft is tot nog toe niet of nauwelijks te zeggen; misschien wel geen van beiden. De wetenschappelijke wereld, van waaruit men het antwoord zou verwachten, blijkt verdeeld te zijn. Sommige onderzoekers kiezen voor de laatstgenoemde theorie: de crisis zou worden veroorzaakt door het cyclische karakter van de verzekeringsindustrie met haar afhankelijkheid van de rentestand (Abraham, 1987, pp. 399 e.v.; Galanter, 1986, pp. 19-20).

Anderen zijn met een samenspanningstheorie gekomen: verzekeraars zouden onderling prijsafspraken maken of zich zelfs schuldig maken aan financiële manipulaties. Met name de auteurs Prentice en Roszkowski hechten geloof aan de samenspanningstheorie en vinden het vaak gegeven tegenargument als zouden er geen motieven voor zijn, onwaarschijnlijk, zeker nu er een duidelijk motief voorhanden is: het reduceren van kosten (Prentice en Roszkowski, 1991/1992, p. 226).

En zelfs wanneer het onwaarschijnlijk is dat er sprake was van enige samenspanning, geven sommigen toe dat de industrie ten minste voordeel trok uit de situatie, door het optrekken van premies tot een niveau dat ze niet zou hebben bereikt als er geen 'crisis' was geweest. Zij wijzen erop dat de verzekeraars alleen al dekking nodig hadden om de kostbare mediacampagnes van zes miljoen dollar te financieren, campagnes die erop waren gericht publiek en politiek te overtuigen van het feit dat er een aansprakelijkheidscrisis gaande was. Een van de moeilijkheden is evenwel het chronische gebrek aan data. Het lijkt erop dat pas vrij recent – en als gevolg van de moeilijkheden – verzekeraars stelselmatig informatie zijn gaan verzamelen waar het gaat om aansprakelijkheid.

Naast de verzekeringscyclustheorie en de samenspanningstheorie, is er de theorie die ook de verzekeraars huldigen. We noemden haar al: dat de expansie van het aantal en de omvang van de aansprakelijkheidsclaims de verzekeringscrisis veroorzaakte, tezamen met de onzekerheden die daarmee gepaard gingen voor verzekeraars. Het was deze verklaring die met name werd aangehangen in het hiervoor aangehaalde Report.

Anderzijds blijkt uit onderzoek dat de toename in aantal en omvang van de schadevergoedingsuitkeringen veel kleiner is dan de toename in verzekeringspremies (Priest, 1987, p. 1532). In de wetenschappelijke literatuur wordt daarom ook wel gewezen op een factor van meer psychologische aard: onzekerheid. Onder anderen zegt de Amerikaanse onderzoeker Abraham daarover: 'The most plausible explanation for the size and suddenness of the premium increases is a decline in the ... insurance industry's confidence that it could predict the scope of the liabilities it would face under the policies it sold after 1985. Thus, on top of the increases that can be ascribed to the operation of the underwriting cycle and to predictable increases in tort liabilities, an additional premium was assessed to cover insurers against the risk that their liabilities would escalate in unanticipated ways. This 'unpredictability risk premium' is probably responsible for the remaining component of the recent round of increases (Abraham, 1987, p. 405).'

Hierbij moet men dan denken aan de onzekerheid met betrekking tot nieuwe risico-aansprakelijkheid, de angst voor nieuwe typen vorderingen, de angst voor terugwerkende kracht van aansprakelijkheid, de zorg om de verslapping van de vereisten voor causaal verband en de oplopende vergoedingen voor immateriële schade.

Daar kwamen nog twee ontwikkelingen bij. Allereerst was er sprake van een sterke medisch-technologische vooruitgang die werd geboekt in het vaststellen van causaliteit tussen de blootstelling aan gevaarlijke stoffen en bepaald letsel. Voorts bleken verzekeraars onvoldoende geanticipeerd te hebben op nieuwe juridische ontwikkelingen in het aansprakelijkheidsrecht.

We komen daar nog op terug. Maar eerst iets anders. Verzekeraars en hun cliënten wijzen vaak op twee typisch Amerikaanse fenomenen, als het gaat om de oorzaken van een – al dan niet bestaande – crisis: de jury-rechtspraak, gekoppeld aan de algehele slachtoffervriendelijkheid in het aansprakelijkheidsproces en het bestaan van *punitive damages*. Aan beide fenomenen willen we extra aandacht besteden.

Het kwaad van de jury-rechtspraak?

Als er al cijfers op tafel komen, dan worden die veelal onmiddellijk betwist. Dat is in Amerika het geval, maar er zijn ook Nederlandse voorbeelden van.⁷ Gelet op de belangen van de betrokken groepen (verzekeraars, advocatuur, consumentenorganisaties), mag men misschien ook niet anders verwachten. En het is ook moeilijk, nu het merendeel van de aansprakelijkheidsclaims in onderling overleg wordt toe- of afgewezen. Recent Amerikaans onderzoek lijkt wel te laten zien dat het beeld van

7 Zie bij voorbeeld de reactie van verzekeraars op een studie van Angenent en Hubben naar aard en omvang van de medische aansprakelijkheid in Nederland, vergelijk *Arts aequi*, 44e jg., nr. 1, 1995, pp. 13-25, noot 22.

Tabel 1: Winnaars en verliezers van jury-uitspraken, 1992*

Type zaak	Aantal jury-zaken	% elser is winnaar	% elser is verliezer
Totaal aantal juryzaken	11.953	51.8%	48.2%
Onrechtmatige daad-zaken	9.427	49.9%	50.1%
Gevaarlijke stoffen	287	74.0	26.0
Auto's	3 889	60.2	39.8
Beroepsaansprakelijkheid	187	50.3	49.7
Opzettelijk onrechtmatige daden	444	46.4	53.6
Overige onrechtmatige daden	892	46.5	53.3
Opstal	1.986	43.7	56.3
Belediging/smaad	66	41.6	58.4
Produktaansprakelijkheid	358	40.5	59.5
Medische aansprakelijkheid	1.362	30.3	69.7
Contractzaken	2.205	62.9%	37.1%
Huur/lease	132	73.3	26.7
Wanprestatie verkoper	610	70.9	29.1
Wanprestatie koper	593	64.0	36.0
Arbeldszaken	308	56.1	43.9
Bedrog	317	57.1	42.9
Overige contracten	239	51.3	48.7
Hypotheekexecutie	6	20.0	80.0
Onroerend goed-zaken	277	30.7%	69.3%
Ontelgeningen	204	20.7	79.3
Overige	73	58.9	41.1

* In State courts van de 75 grootste counties van de V.S.

Bron: U.S. Department of Justice, 1992

een dolgedraaide aansprakelijkheid ten minste genuanceerd moet worden. Ook dat is iets wat een van ons al eerder aantrof bij de medische aansprakelijkheid (Stolker, 1989).

Het onderzoek waarop wij doelen is gedaan onder verantwoordelijkheid van het Amerikaanse Ministerie van Justitie (U.S. Department of Justice, 1992). De onderzoekers richtten zich op de uitspraken in civiele zaken door jury's in de 75 grootste *counties* van de VS van 1 juli 1991 tot 1 juli 1992. Het onderzoek beperkte zich tot de *State courts* (dus niet-federaal). Van de in totaal 762.000 onrechtmatige daad-, contract- en eigendomszaken, werden er twaalfduizend door jury's beslecht. In 6.200 zaken won elser, in 5.800 verloor hij. *Punitive damages* werden toegekend in 364 gevallen.

Tabel 2: Toegewezen bedragen civiele jury-zaken aan elser, 1992*

Type zaak	Aantal zaken met elser als winnaar	Toege-wezen bedrag mediaan	Toege-wezen bedrag gemiddeld	% zaken boven \$ 250.000	% zaken boven \$ 1 miljoen
Totaal aantal jury-zaken	5.949	\$ 52.000	\$ 455.000	21.5%	7.5%
Onrechtmatige daadzaken	4.584	\$ 51.000	\$ 408.000	21.2%	7.8%
Gevaarlijke stoffen	202	101.000	526.000	30.4	13.3
Auto's	2.280	29.000	220.000	12.7	4.0
Beroeps-aansprakelijkheid	92	156.000	1.057.000	38.4	13.6
Opzettelijk onrechtmatige daden	199	54.000	530.000	21.5	6.5
Overige onrechtmatige daden	393	65.000	391.000	23.5	10.8
Opstal	845	57.000	232.000	22.0	5.2
Belediging/smaad	27	25.000	229.000	18.4	13.9
Produktaansprakelijkheid	142	260.000	727.000	50.5	15.4
Medische aansprakelijkheid	403	201.000	1.484.000	47.1	24.8
Contractzaken	1.322	\$ 56.000	\$ 620.000	22.6%	6.5%
Huur/lease	85	71.000	1.881.000	17.7	2.4
Wanprestatie verkoper	417	35.000	212.000	17.9	3.0
Wanprestatie koper	363	45.000	479.000	20.8	7.1
Arbeidszaken	170	141.000	1.462.000	39.8	13.8
Bedrog	173	70.000	678.000	26.5	9.2
Overige contracten	113	49.000	280.000	17.9	5.3
Onroerend goederzaken	43	\$ 55.000	\$ 325.000	16.1%	4.7%

* In State courts van de 75 grootste counties van de V.S.

Bron: U.S. Department of Justice, 1992

In het onderzoek valt op dat veel minder zaken door jury's worden be- slecht dan men zou verwachten: slechts 1,5%. Verreweg de meeste daar- van zijn onrechtmatige daad-zaken: 79%. In 88% van de jury-zaken was eiser een natuurlijk persoon, in de helft van de gevallen was gedaagde een onderneming.

Het is niet zo dat jury's in vrijwel alle gevallen *pro-plaintiff* zijn. Uit het onderzoek blijkt dat over het geheel genomen in 52% van de gevallen eiser won. Maar de verschillen zijn groot naar gelang de aard van de zaak. Om een voorbeeld te noemen, in verkeerszaken won eiser in 60% van de gevallen, in zaken van medische aansprakelijkheid 'slechts' 30%. In tabel 1 is het totale beeld in kaart gebracht en in tabel 2 wordt duidel- ijk wat die winnaars ontvingen.

Ook uit tabel 2 blijkt dat de verschillen groot zijn. Verder kan men uit de tabel aflezen dat in 446 gevallen een bedrag van 1 miljoen dollar of hoger werd toegewezen waarvan medische aansprakelijkheid (23%) en verkeersaansprakelijkheid (21%) een relatief groot deel uitmaken. Verder blijkt dat, wat de medische aansprakelijkheid betreft, in 72% van die miljoen-plus-zaken gedaagde een ziekenhuis was, tegen 56% van de za- ken waarin minder dan één miljoen werd uitgekeerd.

Een vergelijkbaar beeld geeft de verkeersaansprakelijkheid: onderne- mingen (53%) en overheden (29%) vormden samen drie kwart van de gedaagden bij toewijzingen van één miljoen en meer. Individuen waren in 53% van de gevallen de gedaagde partij wanneer het ging om schade- vergoedingen van minder dan één miljoen dollar. Ook op het punt van de *punitive damages* zijn de uitkomsten van het onderzoek interessant.

Punitive damages?

Een tweede veel genoemde oorzaak van de (al dan niet bestaande) crisis in Amerika is het systeem van *punitive damages*. Daaraan willen we wat meer aandacht besteden. Het valt niet te ontkennen dat tegen het sys- teem van de privaatrechtelijke boete ernstige bedenkingen kunnen wor- den ingebracht (Hol en Stolker, 1995, p. 29 e.v.). Het wordt toch vooral als een rariteit gezien. In Nederland is het dan ook uitgesloten dat zij zal worden ingevoerd; hooguit zal ze zich een enkele keer in het kleed van het smartegeld vertonen.

In de VS ligt de privaatrechtelijke boete permanent onder vuur. Haar tegenstanders beweren dat toekenning van *punitive damages* een ge- woonte is geworden; dat het gaat om almaar hogere bedragen en dat het verschijnsel een nationale omvang heeft gekregen. Een recent voorbeeld van deze opvatting vindt men in de speech van de Amerikaan Olsen.

Olsen, partner in een groot advocatenkantoor en voormalig departe- mentsambtenaar, trad als vertegenwoordiger van de Civil Justice Reform Group op voor de Senaatscommissie die zich bezighoudt met de

hervormingswetgeving.⁸ Hij stelde dat: 'the number and size of punitive damages in recent years have been skyrocketing out of control in virtually every type of civil litigation for nearly every type of misstep. Grave injuries are occurring to our economy and to our society as a result. (...) Also punitive damages have become a tremendous burden on interstate commerce because juries use them to punish and discriminate against out-of-state companies and to reward in-state plaintiffs.'

Snijden deze beweringen hout? De Amerikaanse auteurs Daniels en Martin wezen al eerder op een soort van juridische heksenjacht: 'The reformers create fear and anxiety by characterizing the civil justice system as one in crisis, presenting dire threats to personal and national well-being. Fundamental change in the punitive damage system, they argue, is the only way to end the crisis and ensure security. In short, the punitive damages debate has become a matter of public relations, propaganda, and the mobilization of prejudice and fear, rather than a matter of rational discourse (Daniels en Martin, 1990, p. 4).'⁹

Aan de hand van ouder cijfermateriaal over de jaren 1981-1985 wijzen zij de bewering van de hand als zouden *punitive damages* routine zijn geworden. De meer recente studie van het U.S. Department of Justice (1992) lijkt hen gelijk te geven. Daaruit blijkt dat jury's in 6% van de zaken waarin eisder won, een bedrag aan *punitive damages* toewezen. Deze 6% was goed voor 10% voor het totale bedrag aan schadevergoeding dat in alle onderzochte zaken werd toegewezen. In 24% van de gevallen ging het om bedragen hoger dan tweehonderdvijftigduizend dollar, in 12% om bedragen van een miljoen dollar of meer. Uit tabel 3 blijkt om welk soort zaken het ging. Opvallend is de 2% voor produktaansprakelijkheid, een aantal dat veel lager is dan men zou vermoeden. Honderddrieëndertig miljoen dollar aan *punitive damages* werd toegevoegd in arbeidszaken in ruime zin. Dat bedrag maakt ongeveer de helft uit van het totale bedrag dat aan *punitive damages* werd toegewezen: \$268 miljoen.

Voorts blijkt uit het onderzoek dat in 43% van de gevallen waarin jury's de gedaagde veroordeelde tot betaling van *punitive damages*, dat bedrag hoger lag dan het bedrag dat aan feitelijke compensatie moest worden betaald. In 22% van de gevallen lagen de *punitive damages* zelfs tweemaal zo hoog.

Het totale beeld terzake produktaansprakelijkheid is als volgt. Van de bijna 380.000 onrechtmatige daad-zaken oordeelde in 360 gevallen een jury (3%). In 41% van de gevallen (142 slachtoffers) viel het oordeel

8 Prepared statement of Th B Olson before the Subcommittee on Consumer Affairs, Foreign Commerce, and Tourism of the Committee on Commerce, Science, and Transportation, United States Senate, Concerning Civil Justice Reform', *Federal News Service, In the News*, 4 april 1995.

9 Beide auteurs analyseerden een onderzoek dat werd gedaan voor de jaren 1981-1985 en komen tot de conclusie dat beslist niet kan worden gesproken van een routinematig toewijzen van *punitive damages*

Tabel 3: Toewijzing bedragen punitive damage aan eiser, 1992*

Type zaak	Aantal zaken met eiser als winnaar	% dat punitive damage onvangt	Toegewezen bedrag mediaan	Toegewezen bedrag gemiddeld	% zaken boven \$ 250.000	% zaken boven \$ 1 miljoen
Totaal aantal juryzaken	364	5.9%	\$ 50.000	\$ 735.000	23.7%	11.6%
Onrechtmatige daad-zaken**	190	4.0	\$ 36.000	\$ 481.000	22.7%	10.1%
Auto's	55	2.4	25.000	641.000	19.9	7.5
Opstal	15	1.7	40.000	87.000	0	0
Produktaansprakelijkheid	3	2.2	9.000	12.000	0	0
Opzettelijk onrechtmatige daden	38	18.5	25.000	286.000	13.8	8.5
Medisch aansprakelijkheid	13	3.1	199.000	245.000	31.8	0
Beroepsaansprakelijkheid	15	15.7	250.000	412.000	44.0	8.5
Belediging/smaad	8	29.8	47.000	164.000	34.2	0
Gevaarlijke stoffen	13	6.2	1.692.000	1.994.000	54.7	54.7
Contractzaken***	169	12.2%	\$ 52.000	\$ 1.003.000	24.4%	12.6%
Bedrog	38	21.2	45.000	191.000	18.9	10.4
Wanprestatie verkoper	24	5.6	22.000	51.000	0	0
Wanprestatie koper	47	12.4	27.000	581.000	28.6	11.1
Arbeidszaken	46	26.8	179.000	2.874.000	42.1	26.1
Huur/Lease	11	11.3	50.000	37.000	0	0
Onroerend goed-zaken	5	11.7	\$ 85.000	\$ 1.375.000	40.0%	40.0%

Bron: U.S. Department of Justice, 1992.

* In State courts van de 75 grootste counties van de U.S.

** Exclusief overige onrechtmatige daden.

*** Exclusief overige contracten.

positief uit voor eiser. In totaal werd daarbij \$103 miljoen aan schadevergoeding en *punitive damages* toegewezen. In drie gevallen oordeelde de jury tot het betalen van *punitive damages*; daarbij ging het in totaal om veertigduizend dollar.¹⁰

Het beeld is wezenlijk anders als men kijkt naar aansprakelijkheid voor gevaarlijke stoffen. Dan gaat het om 287 zaken, waarvan in 74% van de gevallen eiser won, met een gemiddelde schadevergoeding van vijfhonderdduizend dollar; in dertien zaken veroordeelde de jury gedaagde tot het betalen van *punitive damages*, in totaal zesentwintig miljoen dollar!¹¹

Of het hier nu gaat om grote aantallen respectievelijk om hoge bedragen, valt moeilijk te zeggen. Vaste punten ter vergelijking ontbreken en een vergelijking met Nederland valt altijd in het nadeel van de VS uit. Duidelijk is wel dat de toekenning van *punitive damages* in zaken van produktaansprakelijkheid, medische aansprakelijkheid of in zaken van gevaarlijke stoffen allerminst routine is geworden.

Over *punitive damages* wordt in Amerika hevig gediscussieerd, ook in de sfeer van 'mensenrechten'. Zo vindt menigeen het fenomeen van de privaatrechtelijke boete in strijd met de *due proces clause* uit de Amerikaanse grondwet (*nulla poena*) en in strijd met de Eighth Amendment (bescherming tegen *excessive fines*). Maar daarvan is, zo blijkt uit een aantal uitspraken van het federale Supreme Court, voorlopig geen sprake.

Niettemin worden tal van beperkende voorstellen gedaan, ook in de plannen van Gingrich, en vele daarvan zijn inmiddels ook tot wet geworden. Zo stelden DeFrances en de haren vast dat in vijftientig staten *punitive damages* alleen kunnen worden toegewezen als de jury een *clear and convincing evidence* vaststelt, in één staat stelt men zelfs dat 'beyond reasonable doubt' is dat gedaagde 'wanton, malicious, extremely or grossly negligent, or oppressive in character' is. Acht staten eisen van het schadeloosgestelde slachtoffer dat hij een deel van de *punitive damages* afstaat aan de staat. Twaalf staten eisen *bifurcation*, dat wil zeggen dat de procedures tot verkrijging van schadevergoeding en die tot verkrijging van *punitive damages* gescheiden worden. In negen daarvan stelt de rechter het bedrag vast, in drie staten doet de jury dat.

Waarschijnlijker oorzaken van de 'crisis'

Zijn het systeem van jury-rechtspraak en het bestaan van *punitive damages* onzekere veroorzakers van een mogelijke crisis, er zijn gemakkelijk een aantal meer zekere veroorzakers te noemen. We noemen de toege-

¹⁰ Tot vergelijkbare uitkomsten kwamen Daniels en Martin, 1990

¹¹ De cijfers geven geen antwoord op de vraag of in deze zaken hoger beroep is ingesteld, en of dat tot een verandering (doorgaans een verlaging) van de schadevergoeding heeft geleid.

nomen toegankelijkheid en kwaliteit van de juridische dienstverlening, tezamen met de toenemende expertise van diezelfde juridische dienstverlening.

Voor Amerika staat vast dat het aantal *lawyers* de laatste tientallen jaren verhoudingsgewijs veel sterker is gestegen dan de gehele populatie. In 1951 was er een advocaat voor 695 Amerikanen; in 1980 was dat één op 418 en de verwachting voor 1995 was een *lawyer* voor 279 inwoners (Rahdert, 1995, p. 231, voetnoot 30).

Men dient zich overigens wel te realiseren dat *lawyers* een bredere categorie vormen dan 'advocaten'. Niettemin geven de cijfers onmiskenbaar een tendens aan. Bovendien maakt het systeem van *contingency fee* (advocaat ontvangt percentage van toegewezen schadevergoeding) en *no cure no pay* de advocatuur ook financieel zeer toegankelijk (zie daarover nader Stolker, 1989).

Hier komt nog bij het gegeven van een zich sterker specialiserende advocatuur. Talloze *law schools*, balies en andere groepen van juridische hulpverleners worden bij wijze van permanente educatie gevormd. Daarbij speelt de moderne informatietechnologie een belangrijke rol. Wij citeren Mark Rahdert nogmaals: 'In practice, lawyers have used the technology of this 'information age' to create techniques for pooling information on similar lawsuits, locating effective expert witnesses, sharing information on jury awards, and the like. These efforts have met with particular success in the tort domain, since so many lawsuits involve the same or similar facts - for example, airplane crashes, toxic substances, failed products, hotel fires, and so forth. The factual similarities of the cases, together with improved access to clients, have also enabled a larger number of plaintiffs' trial lawyers to develop particular specialties, where they can hone their skills and knowledge to a sharp edge (Rahdert, 1995, p. 117)'.

Ook medisch en technologisch kan steeds meer. Dat leidt ertoe dat enerzijds steeds meer ziekten en aandoeningen kunnen worden gediagnostiseerd, terwijl anderzijds de kosten navenant stijgen. Rahdert wijst er terecht op dat de medische wetenschap ook steeds nauwkeuriger in staat is om causale relaties te leggen tussen bij voorbeeld bepaalde producten (DES, asbest, Dalkon shield, straling enzovoort) en bepaald letsel. Daarmee wordt voor gedaagden een tot nog toe gemakkelijke ontsnappingsroute (het causaal verband staat onvoldoende vast) iets minder gebaandbaar.

Ook de toename in de welvaart speelt een rol. Het ligt volstrekt voor de hand: waar het algemene welvaartsniveau toeneemt, neemt ook de potentiële schade toe en daarmee de wens die schade vergoed te zien. Dat geldt voor Amerika en Nederland in gelijke mate. Anderzijds wijzen wij er wel op dat het - verhoudingsgewijs - nagenoeg ontbreken van sociale voorzieningen in Amerika, ertoe leidde dat de schadevergoedingsbedragen in dat land hoog lagen.

Ten slotte, meer als waarschuwing, wordt er in de wetenschappelijke literatuur van de VS steeds weer op gewezen dat 'a few major tort law 'disasters' ... have made disproportionate contribution to the cost of liability in (the) last two decades (Rahdert, 1995, pp. 122-123)'. Voor de produktenaansprakelijkheid zijn dat bijvoorbeeld asbest, Dalkon Shield en de ellende rond de haarkleppen. Ten dele kunnen deze uitschieters verklaard worden uit hetgeen in de vorige twee punten werd besproken.

En Nederland?

In Nederland zien we op elk van deze punten vergelijkbare ontwikkelingen. Het aantal Nederlandse advocaten, maar ook de experts werkzaam voor bureaus voor letselschade-expertise, stijgt verhoudingsgewijs snel. Bovendien lijkt *no cure no pay* steeds meer aanvaard te worden - sommige advocaten werken nu al op die basis - en is het strikte reclameverbod opgeheven.

Verder vindt ook in Nederland specialisatie in toenemende mate plaats. We zien dat bij voorbeeld op het terrein van de letselschade-advocatuur. Sinds 1996 kennen alle Nederlandse advocaten voorts een bijscholingsplicht en tal van andere beroepsgroepen hebben hun 'permanente opleidingen'. En om het beeld volledig te maken: ook in Nederland wordt, met name onder de vleugels van uitgevers als Wolters Kluwer, hard gewerkt aan het gemakkelijker toegankelijk maken van data die relevant kunnen zijn voor juridische beroepsbeoefenaars. Ten slotte moet hier genoemd worden het verschijnsel dat een toenemend aantal wetenschappers zich specialiseert tot getuige-deskundige in juridische procedures.

Evenmin ontlopen de VS en Nederland elkaar waar het gaat om nieuwe ontwikkelingen op het terrein van de medische technologie. Deze ontwikkelingen zullen in Nederland net zoals in de VS van invloed zijn op de aansprakelijkheid voor letselschade. En ook op het juridische vlak zijn tal van ontwikkelingen te noemen, ontwikkelingen die doorgaans in het voordeel van slachtoffers uitpakken. Wij begonnen er dit artikel mee.

Wat de omvang van de schade betreft, in Nederland wordt via het stelsel van sociale voorzieningen veel schade als het ware geabsorbeerd en dat houdt de schadevergoedingen relatief laag. Daarin komt evenwel verandering met het stelselmatig terugdringen van het sociale voorzieningenniveau. Het ligt voor de hand dat een afnemende sociale zekerheid het belang van het aansprakelijkheidsrecht zal doen toenemen.

Veel moeilijker is in te schatten of Nederland ook op weg is naar een sociale cultuur waarin het schadeverhaal gewoon is. Naast hetgeen hiervoor werd opgemerkt (gespecialiseerde juridische dienstverlening, geen reclameverbod meer, slachtoffervriendelijke rechtspraak en wetgeving,

enzovoort), spelen ook de media een belangrijke rol in zo'n eventueel veranderingsproces.

Ondertussen lijkt het wel duidelijk dat er in Nederland meer risico-aansprakelijkheden bijkomen dan er afgaan. Men kan hierbij denken aan de regelingen voor milieu-aansprakelijkheid en de onlangs voorgenomen regeling van de verkeersaansprakelijkheid.

En de verzekeraars? Zij lijken enerzijds de hand in eigen boezem te moeten steken waar het de uitoefening van hun vak betreft: met name is van belang een zorgvuldige en adequate registratie van claims en vergoedingen. Anderzijds zullen zij extern duidelijk moeten maken dat bepaalde grootschalige onzekerheden niet zonder meer door hen gedragen kunnen worden. Die onzekerheid lijkt toch een van de meer waarschijnlijkere oorzaken van de terughoudendheid van verzekeraars. Het zal zaak zijn die onzekerheden tijdig te voorzien om vervolgens met de wetgever of met belangengroepen naar uitwegen te zoeken.¹² De invoering van mogelijke limieten aan de aansprakelijkheid moet voor sommige activiteiten niet bij voorbaat worden uitgesloten. Wij benadrukken dat verzekeraars beide zullen moeten doen: intern en extern. In de publieke en politieke achting staan zij min of meer van nature op achterstand. Dat is niet anders, niet in Nederland en niet in de VS.

Belangrijk lijkt het ons ten slotte dat in Nederland de verschillende betrokken partijen zich niet in de loopgraven laten zakken zoals dat in Amerika is gebeurd. Want van die tactiek, zo lijkt een van de Amerikaanse lessen te zijn, wordt niemand beter.

Literatuur

Abraham, K.S.

Making sense of the liability insurance crisis

Ohio state law journal, 48e jrg., 1987

Danels, S., J. Martin

Myth and reality in punitive damages

Minnesota law review, 1990

Galanter, M.

The day after the litigation explosion

Maryland law review, 46e jrg., nr. 3, 1986

Gibbins, B.

Propositions built on myth

National law review, 7 oktober 1991

Hol, A.M., C.J.J.M. Stolker (red.)

Over de grenzen van strafrecht en burgerlijk recht

Kluwer, 1995, pp. 29 e.v.

Markesinis, B.S.

Litigation-mania in England, Germany

and the USA; are we so very different?

The Cambridge law journal, 49e jrg., nr. 2, 1990

Prentice, R.A., M.E. Roszkowski

The liability 'revolution'; defending strict liability in tort for defective products

Gonzaga law review, 27e jrg.,

1991/1992

¹² Een voorbeeld is de aansprakelijkheid voor bloedproducten, met name als gevolg van onbekende virussen. Zie *Nederlands Juristenblad*, 1995, p. 685

Priest, G.L.

The current insurance crisis
Yale law review, 96e jrg., 1987

Rahdert, M.C.

Covering accident costs; insurance, liability, and tort reform
Philadelphia, Temple University Press, 1995

Stolker, C.J.J.M.

Van arts naar advocaat; medische aansprakelijkheid in Amerika
BSH/Kluwer, 1989

U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs

Civil Justice Survey of State Courts
Washington, 1992